

YENİ UYGUR VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL-TAMLAYICI İLİŞKİLERİ

*Aysun DEMİREZ GÜNERİ**

ÖZET

Bu çalışmada Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde fiil-tamlayıcı ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır.

Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti(1999) incelenerek tesadüfi bir yöntemle seçilmiş iki fiil Türkiye Türkçesinde aynı anlamda iki fiille, fiil-tamlayıcı ilişkileri bakımından karşılaştırılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesinde bazı fiillerin tamlayıcılarının Türkiye Türkçesinde aynı anlamdaki fiillerle tamlayıcıları bakımından farklılık göstermesi, bu ilişkiyi algılayıştaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde fiillerin tamlayıcı ilişkisi, fiil tamlayıcılarının sayıca çokluğu fiilin anlamına göre değişmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fiil-tamlayıcı ilişkisi, Yeni Uygur Türkçesi, isim hâl ekleri.

VERB-COMPLEMENT RELATIONS IN NEW UIGHUR AND TURKISH LANGUAGES

ABSTRACT

In this study, verb-complement relations are analyzed in New Uighur and Turkish languages.

By examining Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti(1999) [Descriptive Dictionary of Contemporary Uighur Language] two verbs have been selected randomly and compared with two verbs, having

*Dr., Gazi Üniversitesi ,Eğitim Fakültesi, El-mek: adguneri@hacettepe.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

the same meaning in Turkish, in terms of verb-compound relations.

In New Uighur Turkish, some of the complements of the verbs have been different from the complements of the two verbs having the same meaning in Turkish language. This difference stems from the difference in perceiving.

In New Uighur Turkish, the verb-complement relation and the numbers of verb-complements change in accordance with the meaning of the verbs.

Key Words: Verb-Complement Relations, New UighurTurkish, case-suffixes.

Uygur Türkçesi ile ilgili bu güne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak literatürde hâlâ bazı gramer konuları hakkında yeterli bilgi bulmak mümkün olamamaktadır. Bu konulardan biri de Yeni Uygur Türkçesinde fiil-tamlayıcı ilişkileridir.

Türkiye Türkçesinde “fiil tamlayıcıları” (Kahraman: 1996; Karahan: 1997, 212) terimi “valenz”, “birleşimdeğeri” (Vardar: 1980, 222), “istem” (Uğurlu: 2001, 198), “durumbelirleyici” (Uzun: 1998) gibi gramer terimleri yerine kullanılmaktadır. Dil biliminde birleşim değeri, eylemleri bunlara bağımlı eyleyenlerin sayısına göre sınıflandırma, nitelendirme ölçütüdür (Vardar: 1980, 43). Bu kavram, hâlleri gösteren hâl bilgisinden farklıdır (İleri: 1997, 157). Birleşim değerinin modern tanımını Lucien Tensnière yapmıştır. Tensnière'nin kimya alanından dilbilim alanına aktardığı birleşim değeri kavramı, fiili cümlelerin odak noktası sayan birçok dilbilimci tarafından benimsenmiştir. Lucien Tensnière'nin bağımsal dilbilgisi ve değerlilik kavramını Erben, Brinkmann, Grebe, Engelen, Helbig, Heringer ve Engel gibi dilbilimciler geliştirmişlerdir (Özil: 1980, 13).

Tensnière, cümlede fiilden hareket ederek cümlelerin diğer öğelerini eyleyen (actants) ve tümleyen (circontans) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fiillerin belirli sayıda eyleyen (actants) alma kabiliyetini atomun birleşim değeriyle (H₂O gibi) karşılaştırmıştır. Eyleyenlerin (isim ve isimle eş-değerde olan öğeler) zorunlu, tümleyenlerin ise (zaman, yer, niteleme zarfları = belirteçleri) seçimli olduğunu kabul etmiştir. Eyleyen sayısına göre Fransızcadaki fiilleri eyleyensiz fiil (sıfır eyleyenli fiil), bir eyleyenli, iki eyleyenli ve üç eyleyenli fiil diye gruplara ayırmıştır (İleri: 1997, 157).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Yeni Uygur Türkçesinde fiillerin birleşim değeri ya da fiil-tamlayıcı ilişkisi meselesi araştırıldığında sadece isim hâl ekleri bilgisine ulaşılabilmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde “kelişler” terimiyle ifade edilen isim hâl eklerinin sayısı konusunda, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir birlik bulunmamaktadır. (Türkiye Türkçesinde isim hâl ekleriyle ilgili daha geniş bilgi için “Ahmet Buran, Anadolu Ağızlarında İsim Hâl Ekleri, TDK Yay. Ankara 1996” isimli esere bakınız.) Uygur Türkçesi gramerlerinde isim hâl eklerinin sayısı 5-12 arasında verilmiştir. Ancak çalışmamıza esas olan Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti (1999: 796)’nin Qoşumçe bölümünde, isim hâl eklerinin geleneksel sınıflandırmada 6 gruba ayırdığı (baş keliş, igilik keliş, yöniliş keliş, çüşüm keliş, orun keliş, çikiş keliş) belirtilir. Bazı dilciler tarafından dört biçimin daha isim hâl eki olarak kabul edildiğinden söz edilerek bunlar da (oxşatma keliş, orun-belge keliş, çek keliş, teñleşürme keliş) sınıflandırmaya dahil edilmiştir.

Yeni Uygur Türkçesinde isim hâl ekleri özetle şöyledir:

Yalın hâl (Baş keliş)	Ø
Yükleme hâli (Çüşüm keliş)	+ ni
Yönelme hâli (Yönülüş keliş)	+ qa, +ke; +ga, +ge
Bulunma hâli (Orun keliş)	+da, +de; +ta, +te
Uzaklaşma hâli (Çikiş keliş)	+din, +tin
Vasıta hâli	bilen
Eşitlik ve Benzerlik hâli	+çe / +çilik / dek, tek

Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesindeki fiil-tamlayıcı ilişkisi incelenirken kaynağı Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti (1999) olan Yeni Uygur Türkçesindeki Fiil Tamlayıcıları (Demirez Güneri:2007) isimli çalışmadan seçilmiş iki fiil, Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları (Kahraman:1996) isimli çalışmadan yararlanılarak aynı anlamdaki iki fiille tamlayıcıları bakımından mukayese edilmeye çalışılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Tablo 1

Yeni UygurTürkçesinden ve TürkiyeTürkçesinden Örnek Fiiller	I. derecede ihtiyaç duyduğu tamlayıcılar	II. derecede ihtiyaç duyduğu tamlayıcılar	Kabul edebileceği tamlayıcılar
almaq	Ø +ni	+ge +din	
Almak	Ø +i	e +e +de +den +le	+siz
Sorimaq	Ø +ni	+de +ge +din üçün	
Sormak	Ø +i	+e +den	Ø +de +le +i

Tablo incelendiğinde görülecektir ki burada sadece iki lehçede aynı anlamdaki iki fiille ilgili fiil-tamlayıcı listesi oluşturulmuştur. Böyle bir çalışma, iki lehçeden bir diğerine yapılacak aktarma çalışmalarında, aynı iki fiilin tamlayıcıları ile ilişkilerinde yanlışlığa düşmemize sebep olabilir. Çünkü fiillerin tamlayıcıları ve bu tamlayıcıların sayıları fiillerin anlamına göre değişmektedir. Bu tablo Yeni Uygur Türkçesinde bu fiillerin özel kullanımlarını da göstermemektedir.

Aşağıda Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti (1999)'nden tesadüfi yöntemle seçtiğimiz almaq fiili 25 anlam açıklaması ile, sorimaq fiili 5 anlam açıklamasıyla verilmiştir. Bu fiillerde tamlayıcı sayısı fiilin anlamına göre değişmektedir.

Almaq fiilinin tamlayıcıları (HZUTİL,1:172-173-174) :

Fiilin Anlamı	Örnekler
Fiil Tamlayıcısı	
1. almak.	1.1.yénila kirip kegen ekber héçkim bolmiğandin kéyin téléfonni qoliğa aldi. 1.2 çélektin su almaq 1.3 yançuqtin pul almaq 1.4 téléfonni almaq 1.5.qoliğa almaq
	Ø +din +din +ni +ge

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

2. kabul etmek.	2.1men aniniñ gep qilişığı qarap uniñ pikirini aldi dep bildim. 2.1 oquğuçı almaq 2.2 işqa almaq 2.3 yataqqa almaq 2.4 uniñ pikirini almaq	ø +ge +ge +ni
3. boşatmak, serbest bıraktırma k, indirmek.	3.1vezipisidin almaq	+din
4. kesmek, budamak.	4.1-yoqsu ömrümde padişahniñ çéçini öz dukinimda alğınım muşu idi... 4.1 çaç almaq 4.2 tirnaq almaq 4.3 saqal almaq 4.4 öz dukinimda almaq 4.5 çéçini almaq	ø ø ø +de +ni
5. ele geçirmek, sahip olmak, kazanmak, erişmek.	5.1... bir éğizni men alimen... 5.2 ilham almaq 5.3 bir éğizni almaq 5.4...néme tiliseñ şuni alisen,...	ø +ni +ni
6. tüketim yapmak.	6.1...qéni alsila!... qéni almaq	ø
7. içine sindirmek.	7.1közge yaş almaq. közgealmaq yaş almaq 7.2 reñ almaq	ø +ge ø
8. evlenmek.	8.1 qurban ketkendin kéyin, zémindar mamut ve şuniñğa oxşaşlar maysixanni élišniñ gestige çüşüptü. maysixanni almaq	+ni

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

	8.2 bundağ padiçe qizni er almaydığan iş nede bolsun, ... er almağ qizni almağ	ø +ni
9. satın almak.	9.1 bu ayağni neççe pulğa aldıñız? ayağni almağ neççe pulğa almağ	+ni +ge
	9.2 buval, héli men sizdin on tiyinliq alma élip ésimde yoq. sizdin almağ on tiyinliq alma almağ	+din ø
10. üstüne koymak.	10.1 héliqi adem yénidiki yoğan çamadanni harviğa aldi. yénidiki yoğan çamadanni almağ harviğa almağ	+ni +ge
11.boşaltmak, indirmek.	11.1 mürsidin xurcunni almağ 11.2 harvidin sanduqni almağ 11.3 maşinidin yeşikni almağ	+din /+ni +din/+ni i +din/ +ni
12. yerleştirmek.	12.1 ..çolağ tam sayisiğa özemni aldim. özemni almağ 12.2 daldiğa almağ 12.3 tam sayiğa almağ	+ni +ge +ge
13. işgal etmek.	13.1 bir puti güç-güç bolup ketken nasirkam öz öyiniñ bir buluñida paxal üstidin cay aldi. paxal üstidin almağ cay almağ öz öyiniñ bir buluñida almağ	+din ø +de

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

	13.2 özölmidi tarix séniñ éqiniñdek, gem ornini külke-şadliq aldi mana. külke-şadliq almaq mana almaq gem ornini almaq 13.3...bir éğizni men alimen... bir éğizni almaq	ø +ge +ni +ni
14. kaplamak, sarınmak.	14.1 yamğur alemni bilaldi. yamğur alemni almaq 14.2 uniñ alitağil varqiriğan avazi cahanni bir'aldi. cahanni almaq avazi almaq	+ni +ni ø
15. hasıl olmak.	15.1 işik aldidin ériq aldim... işik aldidin almaq ériq almaq 15.2 yağ almaq 15.3 yaş almaq	+din ø ø ø
16. getirmek.	16.1 yadiğa almaq 16.2 eske almaq 16.3 zéhnige almaq	+ge +ge +ge
17. yok etmek, kaybetmek.	17.1 zeherni zeher alidu. (mağal) zeherni almaq zeher almaq	+ni ø
18. aramak.	18.1 .melike gülçéhreniñ dérikini alalmaptu. gülçéhreniñ dérikini almaq 18.2 pikir almaq 18.3 cavab almaq	+ni ø ø
19. resmini çekmek, kaydetmek, hatırlamak .	19.1. ...kepşerlengen zapçaslarni süretke aldi. zapçaslarni almaq süretke almaq 19.2 depterge almaq 19.3 hésabqa almaq	+ni +ge +ge +ge

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

“boşatmak, serbest bırakmak, indirmek” anlamlarıyla kullanıldığında “+din”, +ni, “evlenmek” anlamıyla kullanıldığında Ø, +ni eklerini alarak kullanılmaktadır. *tirnaq almaq, saqal almaq* fiilleri Türkiye Türkçesinde “tırnak kesmek”, “kesmek” biçiminde kullanılmaktadır.

Sorimaq fiilinin tamlayıcıları (HZUTİL,III:540-541) ise şöyledir:

Fiilin Anlamı Fiil Tamlayıcısı	Örnekler	
1. sormak.	1.1 adrisini sorimaq.	+ni
	1.2 ehvalni sorimaq.	+ni
	1.3 Perizadniñ seleydin bu heqte soriğusi bolsimu sorimidi. perizadniñ seleydin sorimaq	+di n
	1.4 -U yigit kim bolidu? -dep soridi li şufu tömür xelpidin. (u) sorimaq şufu tömür xelpidin sorimaq	Ø +di n
	1.5 Oqutquçi erkindin aldinçi qétim öltürgen dersniñ qisqıçe mezmunini sorividu... öltürgen dersniñ qisqıçe mezmunini sorimaq	+ni
2. fikir almak.	2.1 U héçkimdin sorap olturmay, özi yalguz yolğa çıqti. héçkimdin sormaq	+di n
3. istemek	3.1 ruxset sorimaq	Ø
	3.2 epu sorimaq	Ø
	Xettin melum boldiki, ... uniñdin qozğılañni basturup bérişni soriğan ve uniña 200 ser altun ve 2000 ser kümüş evetken. bérişni sorimaq	+ni
	Bu qarardin yanganliqim üçün keçürüşüñlarni soraymen. keçürüşüñlarni sorimaq bu qarardin yanganliqim üçün sorimaq	+ni Üçü n
4. ticarete malın değerini öğrenmek.	3.5 Hakim bu qétim düycañniñ qizini oğliğa sorap kirgenidi. düycañniñ qizini sorimaq oğliğa sorimaq	+ni +ge
	4.1 Bazarda gilemni qançığa soridi? bazarda sorimaq qilemni sorimaq qançığa sorimaq	+de +ni +ge
5. hakimlik, hükümlerlik	5.1 U kişi bir qançe yil yurt soriğandin kéyin, uniñ ornığa	

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

yapmak, idare etmek, yönetmek.	royinçi dégen kiři çıqıp şünfu boldi. u xéli uzaq yil yurt soridi. bir qańçe yil yurt sorimaq yurt sorimaq	ø ø
1. derecede almaya ihtiyaç duyduğu ekler		
+ni		ø
2. derecede almaya ihtiyaç duyduğu ekler		
+de		+ge
üçün	+din	

Sorimaq fiilinde “fikir almak” anlamında sadece “+din” ekini alırken, “sormak” anlamında Ø, +ni, +de, +ge eklerini alır. *Ruxset sorimaq, bérişni sorimaq* ve *yurt sorimaq* örneklerinde gördüğümüz gibi Türkiye Türkçesinde sormak fiili “istemek” ve “Hakimlik, hükümranlık yapmak, idare etmek, yönetmek” anlamlarında kullanılmamaktadır. Örneklerin sayısını artırıldığında da bu örneklerdekine benzer bir çok veri elde edilecektir.

Fiilin gerçekleşmesi özne dışındaki bir unsurun varlığına bağlıdır. Tamlayıcıların hangi hâlde fiile bağlanacağını tayin eden fiilin anlamıdır. Bazı fiiller tamlayıcıya ihtiyaç duymazken, bazıları mutlaka bir tamlayıcıya ihtiyaç duyarlar (Karahana: 1997, 211).

Fiil tamlayıcı ilişkisinin şeklini, niteliğini ise o dili kullananlar belirler. Bazı fiillerin tamlayıcılarındaki hâl eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılık göstermesi, bu ilişkiyi algılayıştaki tasavvurdaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bazı lehçelerde "atı binmek" ifadesine karşılık, Türkiye Türkçesi'ndeki aynı ifadenin "ata binmek" şeklinde olması gibi (Karahana:1997, 212).

Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları isimli çalışmasında Kahraman (1996,422) da çok anlamlı fiillerin değişik anlamları arasındaki farklılığın derinleştiği hâllerde, bunun durum ekli tamlayıcıya yansıdığını belirtir.

Türk lehçeleri arasında sadece ses, yapı ve kelime farkları bilinerek doğru aktarmalar yapılamaz. Dizin farkları da bu bakımdan önemlidir. Özellikle fiillerin istedikleri tamlayıcıların hangi hâlde bulunmaları gerektiğini bilmek çok önemlidir. Türk lehçeleri arasında aktarımı kolaylaştırmak için sadece kelime karşılıklarını veren sözlüklerin yanında istem (valenz) sözlüklerinin de hazırlanması gerekir (Uğurlu: 2001, 205).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Yeni Uygur Türkçesinde de fiillerin tamlayıcı ilişkisi, fiil tamlayıcılarının sayıca çokluğu fiilin anlamına göre değişmektedir. Her lehçe ve dil için fiilin anlamlarının yanı sıra tamlayıcılarının belirtilmesi son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- BURAN, Ahmet (1996), Anadolu Ağızlarında İsim Çekim(Hâl) Ekleri. Ankara:TDK Yay.:660.
- DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2007), Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Tamlayıcıları . Ankara : G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- İLERİ, Esin (1997), "Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri". VIII. Uluslar arası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos 1996. Ankara: 157-165.
- KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine". Ankara: Türk Dili. 209-213.
- ÖZİL, Şeyda (1980), Almanca ve Türkçede İlgeçler. Ankara: Bağlam Cilt 2.
- UĞURLU, Mustafa (2001)," Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi".Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri 20-23 Mayıs 1999: Gazimağusa: 197-206.
- VARDAR, Berke ve diğerleri (1980), Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü . Ankara: TDK Yay.: 471.
- YAKUP, Abliz ve başk.: Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahliq Lugiti, Milletler Neşriyatı, C. 1-6.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*